

Diszciplínákon innen és túl

Tudósok a megismerés színterein. A romantikus tudományok és a 18–19. századi tudóssztereotípiák. Szerk.: Gurka Dezső. Budapest, Gondolat, 2012. 300.

HA VAN TANULMÁNYKÖTET, amelynek esetében nem merülhet fel az „interdiszciplináris” jelző indokolatlan vagy túlzó használata, akkor a Gurka Dezső által szerkesztett *Tudósok a megismerés színterein* minden bizonnyal ilyen. A kötet szerzői ugyanis nem egymással határos diszciplínák művelésére létrejött intézményekhez kötődnek, azaz az interdiszciplinaritás ez esetben nem merül ki a néprajz, a történettudomány vagy az irodalomtudomány együttműködésében, hiszen a biológia és a fizika is képviselteti magát. Jobb bevallani: nem szoktuk meg, hogy a természettudományok ilyen szorosán érintkezzenek a bölcsészeti tudományokkal. Túlságosan is köt minket a tudományok rendszerének mai felosztása, a rend, amelyet még a legnyitottabb gyerekek gondolkodásában is véglegesen megszilárdít az iskolai tantárgystruktúra. Csakhogy ez a rend nem eleve adott, hanem valamikor a 19. század második felében párhuzamosan jött létre a tudomány mai intézményeinek felállításával. A tanulmánykötet tárgya egy ezt megelőző tudomány szemlélet. Az interdiszciplinaritás ezért ez esetben inkább azt jelenti, hogy a kötet írásai egy olyan horizonton igyekeznek kérdezni, amely ma már nem létezik, valaha azonban létezett. A kérdés irányát pedig egy Magyarországon eddig kevésbé ismert módszertani keret, a „megismerés színtereinek” fogalma (*scenes of inquiry*) határozza meg.

A kiadvány bár konferenciakötet, a szerkesztői előszó olvasási ajánlata nyomán bátran tekinthető tanulmánykötetnek is – azaz olyan munkának, amelynek részegységei közös elméleti-módszertani alapra épültek. Persze ez az olvasási ajánlat lehet téves is: Gurka Dezső nyitótanulmánya, s benne a megismerés színtereinek fogalmi apparátusa ugyanis elsősorban azért értékelődik fel, mert a kötetborító szerint ez az irányzat képezi „a tudománytörténeti vizsgálódások konceptuális keretét”, míg „a filozófiai szempontú megközelítések főként a konstellációkutatás módszereit alkalmazzák”. Jelen recenzió szerzője komolyan vette a kötetborító olvasási ajánlatát, és igyekezett a kötet írásait e fogalmak segítségével értelmezni. E fogalmakat pedig a kötet írásainak segítségével. Ez az értelmezés (egy érdeklődő laikus saját olvasata) feltehetőleg nem lesz olyan egzakt és elegáns, mint ha azt a szerkesztő vagy a szerzők valamelyike fogalmazta volna meg. Megírása azonban talán mégsem hiábavaló, amennyiben akadnak majd mások is, akik hasonló kíváncsisággal fordulnak a számukra újszerű fogalmak felé, azaz amennyiben lesznek majd a kötetnek olyan olvasói, akik nem a filozófiatörténet vagy a tudománytörténet felől érkeznek.

Gurka Dezső nyitótanulmányában egy történeti bevezető előzi meg a választott módszertan (a megismerés színtereinek) bemutatását. E történeti áttekintés egyik önreflexív alapkérdése, hogy hogyan jöhetett létre egy olyan szemléleti keret, amely egyáltalán érdemesnek tartja a tudományosság mai fogalmától és a tudományok

mai rendszerétől különböző és időben távoli tudományfogalmak kutatását. Hiszen ha valahol, akkor a tudományokban van fejlődés – gondolnánk –, azaz az új mindig jobb, mint a régi. Akkor miért is foglalkoznánk a régivel? A 19. század második felében alkotó pozitivisták gondolkodók valóban így érveltek, és tökéletesen meg voltak győződve róla, hogy az irracionálitáshoz vonzó romantikus teóriáknak nem sok közük van „a tudományhoz”, még ha a klasszikus századelőn némelyek ezt így is vélték. A 20. század második felében azonban történt egy fontos szemléletbeli váltás: a tudománytörténészek elkezdtek a tudományok történetére nem a mindenkor jelen tudományos eredményeihez és tudományfogalmához vezető egyenes útként tekinteni, hanem sokkal inkább a múlt tudományos világképének belső összefüggéseit igyekeztek megérteni. Feltételezték, hogy a régmúltban élt tudósok és gondolkodók sem voltak „még” tudatlanok, hiszen kérdéseik többségét önmaguk számára használhatóan és más válaszaikkal összehangzóan tudták megválaszolni. Nemcsak a „tudatlanság”, hanem a „még” és a „már” szavak is érvényüket veszítették. Ennek következtében aztán a jelenkorban tudományosnak nem tekintett gondolati rendszerek is, mint például a romantikus tudományok, tudománytörténeti kutatások tárgyává válhattak. Hiszen a tudománynak már nem volt inherens jellemzője a racionalitás, így nem volt többé tudománytalan az irracionális sem. Lényegében ez Thomas Kuhn tudományos paradigmákkal kapcsolatos modelljének egyik alaptézise: a korszakokat uraló megismerési formák egymással nem összemérhetőek (inkommenzurábilisak). A Kuhn-féle „diszkontinuitás”-elv pedig egyenesen azt állítja, hogy e paradigmák nem lépcsőzetesen egymásra épülve fejlődnek, hanem sokkal inkább egymás cáfolataiként születnek. Mindezt azért lényeges megemlíteni, mivel ha meg kellene nevezni egy a kötet szerzői által kimondva vallott közös elméleti keretet, akkor az – a hivatkozások száma alapján – mindenképpen Kuhn tudományelmélete volna. (Bár kétségtelen, hogy a kuhni paradigma fogalma erősen popularizálódott, és a köznyelvben is használatos.)

Kuhn azonban *A tudományos forradalmak szerkezete*¹ című munkájában a makrostruktúrákra dolgozta ki elméletét, és a tudományos forradalom időszakával foglalkozott kiemelten. Azt már nem érintette, hogy miként alakult ki a newtoni mechanikát felváltó új paradigma, amelyet majd felülírhatott a pozitívizmus. A keletkező üres helyet a tudománytörténetben a főként a természettudományokra koncentráló humboldtiánus tudományok töltötték ki, majd ezt magába olvasztotta a göttingai paradigma fogalomrendszere. (A Susan Faye Cannon írásaiból ismert, klasszikus értelemben vett humboldtiánus tudományok kritikáját lásd a recenzeált kötetben Tóth Tamás tanulmányában.) A göttingai paradigma egy a természettudományok és a humántudományok kutatásában azonos módszertant alkalmazó, holisztikus tudományfelfogáson alapuló rendszert kísérelt meg leírni.² A paradigma hazai tudományos közegbe való bekapcsolásában Békés Vera kutatásai mellett a 2010-ben szintén a Gondolat Kiadónál megjelent *Göttingen dimenziói* című tanulmánykötet is fontos szerepet játszott.³ A fogalom recepcióját tekintve hasonló jelentőséggel bír Balogh Piroska Schedius-monográfiája, amelynek alapkérdése, hogy miképpen egyeztethetőek össze egymással Schedius Lajos szerteágazó tudó-

¹ KUHN, 1984.

² BÉKÉS, 2010.

³ GURKA, 2010.

mányos törekvései.⁴ Hasonló problémát vet fel a jelen kötetben Somhegyi Zoltán tanulmánya, amely azt vizsgálja, hogy miként értelmezhető egységes modellben Carl Gustav Carus természettudományos, filozófiai és művészeti tevékenysége.

A cambridge-i tudománytörténeti iskola romantikus tudományok fogalma ezen elméleti alapvetésekre támaszkodik. Szemléletének lényege, hogy nem csupán „*evidenciának tekinti a filozófia mintaadó szerepét a korszak természettudományos hipotéziseinek kialakításában*”, hanem azt is hangsúlyozza, hogy „*értelmezésében a nem tudósokból álló közösségek helyi gyakorlata is meghatározó szereppel bír a tudományra nézve*”. (16.) A kötet tanulmányai közül Békés Vera írása Schelling és Humboldt szövegein keresztül mutatja be a romantikus természettudományok holisztikus szemléletmódját, melynek megismerési alapelve az elmélet és tapasztalat egysége. Balogh Piroska pedig arra kínál ötletet, hogy miként lehetne egymással összefüggésbe hozni különböző 18–19. századi tudományos pályák látszólagos törésvonalait.

A romantikus tudományok fogalma egyébként nem előzmények nélküli a hazai szakirodalomban. Diskurzusba hozása részben Gurka Dezső kutatásaihoz, részben azokhoz az általa szerkesztett konferenciakötetekhez köthető, amelyek egyik utolsó darabja éppen a recenzeált tanulmánykötet. A *Tudósok a megismerés színterein* tehát nem csak hogy nem tekinthető társtalannak a hazai tudományosságban, hanem egyenesen egy tudatosan tervezett hosszabb távú vállalkozásba illeszkedik. A sorozat korábbi három darabja más-más szempontból járta körül a romantikus tudományokat. A 2009-ben megjelent *A romantika terei* című kötet intézménytörténeti szempontokra építkezett.⁵ Az intézménytörténeti vizsgálódások körébe azonban nem csupán az olyan klasszikus értelemben vett intézmények tartoznak, mint az egyetemek, hanem ide sorolandók – Theodore Ziolkowski intézményfogalma alapján – a folyóiratok, mint például a Schlegel fivérek által szerkesztett *Athäneum* vagy a magyar *Élet és Irodalom*, valamint az informális kapcsolati hálók, de intézménynek minősül a kert, a bánya vagy a műterem is. A második, már említett kötet a göttingeni egyetem köré szerveződő kutatásokat tekintette át. A harmadik *A középkor vetületei* címet viseli,⁶ s fókuszában az áll, hogy a romantikus tudományok miként kísérelték meg rehabilitálni a korábbi „győztes” paradigmák által tudománytalannak minősített középkori természetfilozófiákat.

A *Tudósok a megismerés színterein* kötet előszava világossá teszi, hogy a romantikus tudományok kutatásának módszertani alapját a megismerés színtereinek fogalma képezi, melynek sajátossága, hogy a statikusabban elgondolható helyszínnek mellett a dinamikusabb „színterek” fogalmat is magába sűríti. A göttingeni egyetem példájánál maradva a szemléletbeli különbség lényege, hogy míg statikus értelemben az egyetemet oktatók, tankönyvek, szabályok és épületek összességének tekintjük, addig mindezt dinamizálva már arra kell fókuszálnunk, hogy a fenti keretek között miként fogalmazódott újra a tudományok rendszere, mely problémák és kérdések tűntek megválaszolandónak, miként tekintettek a tudásátadás kereteire, és hogyan is valósult meg a tudás átadása. E folyamatosan változó színtereket a „*lokálisan reális kérdések összessége*” határozza meg. A „*kérdés színtereinek*” alakításában így olyan klasszikusan „nem tudományos” tényezők is szerepet játszanak,

⁴ BALOGH, 2007.

⁵ GURKA, 2009. Ismertetését lásd: KELEMEN, 2011.

⁶ GURKA, 2011.

mint például a kötetben az Sz. Kristóf Ildikó írásában elemzett alapfokú tankönyv kötetének ábrái (sőt azok sorrendje és elhelyezése is). A megismerés színtereiként gondolhatóak el a Both Mária által bemutatott, földrajzi felfedezések nyomában születő útleírások, illetve a keszthelyi Georgicon két tanáranak tevékenysége, amit Kurucz György tanulmánya ismertet. De ilyen megismerési színtérnek tekinthető a Krász Lilla által elemzett 18. századi „orvosi tekintet” is, amely a Habsburg Birodalomban azonos módon képzett és egységes feladatkört betöltő „physicus orvosok” ellenőrző és közállapotokat leíró tevékenységében ragadható meg, s amely a lokális és az állam által nem legitimált és nem ellenőrzött tudásformákkal és gyakorlatokkal szemben volt hivatott fellépni. Egészen másként foglalkozik a megismeréssel Zemplén Gábor írása, amely a Goethe megfigyelési gyakorlatában és elméleteiben egyaránt alkalmazott polaritás és fokozás elvéinek szerepét mutatja be. Gurka Dezső Ørsted-tanulmányában pedig azt kísérhetjük nyomon, hogy miként befolyásolta a dán fizikus gondolkodását a schellingi spekulatív romantikus természetfilozófia, s hogy ezt miként ötvözte a megismételhető kísérleteken alapuló gyakorlatias megismerés formáival.

Itt válik érthetővé, hogy a konstellációkutatás módszertanának miért lehet szintén kitüntetett szerepe a romantikus tudományok kutatásában. A romantikus tudományok fogalma ugyanis elválaszthatatlan a filozófiai és a természettudományos megismerést együttesen alkalmazó romantikus természetfilozófiától. Az eredetileg Dieter Henrich által kialakított konstellációkutatás éppen a német idealizmus körébe sorolható kisebb szerzők gondolkodását vizsgálta abból a kérdésből kiindulva, hogy miként rekonstruálható az a bölcséleti út, amely Kanttól Hegelig vezet. A konstellációkutatás egyrészt előfeltételezi, hogy létezett egy Hegelt követően feledésbe merült kontextus, amelyet a kutatónak újra életre kell hívnia. Másrészt hangsúlyozza, hogy a rekonstrukció alapját ebben az esetben nem egységes művek, hanem egymással akár távoli kapcsolatban álló személyek töredékei jelentik. Marcelo R. Stamm gondolati térnek nevezi a rekonstruálandó gondolatrendszert, amelynek magja (a gondolati mag) jelenti a tételeződő problémát, míg a gondolati tér e probléma összes átgondolási kísérletét. A modell természetesen nem statikus, és alkalmazói nem állítják, hogy egy adott kor kapcsán csupán egyetlen gondolati tér rekonstruálható.⁷ S bár a konstellációkutatás eredetileg a német idealizmus kutatására jött létre, és tágabban szemlélve is csupán a filozófiatörténet módszerének nevezhető, lehetséges hozamát jelzi, hogy a kora újkor kutatójaként ismert Martin Mulsow a konstellációkutatást mint a történetírás modelljét tárgyalja, és az „új eszmetörténet” diszciplínájához sorolja.⁸ A konstellációkutatás recepciója nálunk Weiss János és tanítványai nevéhez köthető. Weiss János a kötetbeli tanulmányában Novalis matematikai filozófiáját kísérli meg Fichte és Reinhold alaptétel-filozófiájának kontextusában elhelyezni. Ferenc Sándor pedig Hegel filozófiatörténet-felfogását és a Hegel által tárgyalt, öt megelőző filozófusokat értelmezi Hegel kontextusában.

A recenzált kötet tanulmányai nagyobb tematikus egységekbe szerveződnek. Az egyes blokkok címválasztása és az írások csoportosítása azonban olykor megtevesztő, pedig egy szerencsésen kialakított struktúra jelentősen segítheti az

⁷ A konstellációkutatásról lásd: WEISS, 2007.

⁸ MULSOW, 2008. 43.

olvasót. Az első blokk címe, *A tudományról és a tudósokról alkotott kép a romantika korában*, tulajdonképpen a kötetcímet fogalmazza újra. Az itt szereplő tanulmányok – Fehér Márta, Békés Vera és Tóth Tamás munkái – általánosságban foglalkoznak a romantikus tudományok problémájával. Mester Béla tanulmányát azonban talán szerencsésebb lett volna ugyanabban a blokkban szerepeltetni, mint Mészáros András írását, mivel ezek hasonló módszertannal közelítenek a 19. század középső harmadának filozófiatörténetéhez. Mindkettő a filozófia diszciplínájának hazai alakulására irányítják figyelmüket, míg azonban Mester Bélát a nyilvánosság átalakulása, az akadémia intézményének növekvő szerepe foglalkoztatja, addig Mészáros András a magyar nyelv használata felől mutatja be a változásokat. A második, *A romantikus tudományok filozófiai háttéré* címet viselő blokk átgondoltabb: itt kizárólag filozófiatörténeti tanulmányokat olvashatunk. (A vizsgált kor felfogása szerint a filozófia területéhez tartozik a lélektudomány is, így Gyenge Zoltán Schelling-tanulmánya is itt kaphatott helyet.) A harmadik egység, *A romantika korának tudósai* olyan írásokat gyűjt egybe, amelyek egy-egy tudományterületet mutatnak be a vizsgált korban. *A romantikus tudós alakja az irodalomban és a művészetekben* részegység címe megint kissé félreérthető. A blokk ugyanis nem csupán olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek irodalmi és művészeti alkotások tudósábrázolásait elemzik, hanem olyanokat is, amelyek képzőművészek és írók ma inkább tudományosnak mondható tevékenységével foglalkoznak. Ilyen például Zemplén Gábor Goethe színelméletét tárgyaló szövege, melyben Goethe elsősorban nem a *Faust* írójaként profilálódik. Találunk azonban példát irodalom és természettudomány összekapcsolására is, mindenekelőtt Valastyán Tamás Novalis-tanulmányában.

Bár nem feltétlenül hibája a kötetnek, mégis érdemes megemlíteni, hogy a tudománytörténész vagy tudományfilozófus szerzők, köztük a bevezető tanulmányt jegyző Gurka Dezső is számos olyan fogalmat használnak, amelyeknek az adott diszciplínákon belül pontos jelentésük van, az ezt nem ismerő olvasónak viszont nem nyújtanak segítséget a terminusok magyarázataival. Ilyenek például a „*természettudományok externális összetevői*”, az „*externalista szempontok*” (15., 16.), a „*baconianus*”, „*newtonianus*” és „*karteziánus tudomány*” (18., 42., 45., 57.), a „*tudományos kutatási programok elmélete*” (20., 117.) vagy a „*popperianus demarkációs kritérium*”. (15.) Mindez jelzi az interdiszciplináris kutatások nehézségeit. E recenzió írójának javaslata a nem a tudományfilozófia és tudománytörténet felől érkező olvasók számára, hogy tájékozódásul forduljanak *A tudomány határai*⁹ című munkához, mely alaposan, mégis rendkívül szórakoztató módon mutatja be a tudományfilozófia néhány alapfogalmát.

A romantikus tudományok kutatásának egyik tétje minden bizonnyal az, hogy ráirányítja a figyelmet a ma kitüntetett megismerési formák kor- és társadalomfüggő voltára. Ugyanakkor számos példát kínál olyan mai jelenségek értelmezéseire, amelyek éppen a romantika tudományfelfogásából indulnak ki. A Frankenstein-mítosz Fehér Márta elemzésében arra mutat rá, hogy a racionális megismerésnek és a természet ember általi meghódításának előre nem látható, az embert magát is elpusztítani képes következményeivel csupán a romantikus tudományok megjelenése óta számolunk. Martinás Katalin Adam Müller közgazdaságtanát

⁹ KUTROVÁTZ–LÁNG–ZEMPLÉN, 2008.

tárgyaló írása felveti a kérdést, hogy amennyiben a mai közgazdaságtani elméleteink hajlamosak csődöt mondani, miért is ne volna érdemes a régebbi elméleteket újragondolni? Csorba F. László az evolúció gondolatának Darwin előtti megjelenéseit vizsgálja nem titkoltan azzal a szándékkal, hogy árnyaltabb képet alkothassunk az evolúciós gondolkodás gyökereiről, és így jobban megérthessük a ma az evolúcióval versengő elméleteket.

Nem utolsósorban ezek a kutatások ráébreszthetnek minket arra is, hogy a természet- és bölcsészettudományok elkülönülése nem eleve adott. A bölcsészettudományok számára talán ez a kötet legfőbb tanulsága: hogy merjük más nézőpontból nézni a szűkebb diszciplínánkat, mind annak kérdezői kultúráját, mind a más diszciplínákhoz való viszonyát.

Bátori Anna

Felhasznált irodalom és rövidítések

BALOGH

2007 BALOGH Piroska: *Ars scientiae. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. (Csokonai könyvtár – Bibliotheca studiorum litterarium, 38.)

BÉKÉS

2010 BÉKÉS Vera: A göttingai paradigma. In: *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2010. 23–40.

GURKA

2009 *A romantika terei. Az irodalom, a művészetek és a tudományok intézményei a romantika korában*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2009.

2010 *Göttingen dimenziói. A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2010.

2011 *A középkor vetületei. A 18–19. századi középkor-értelmezések filozófiai, tudományos és művészeti aspektusai*. Szerk.: GURKA Dezső. Budapest, Gondolat, 2011.

KELEMEN

2011 KELEMEN Emese: Utazás a romantika világában. (Recenzió: Gurka Dezső [szerk.]: *A romantika terei*.) *Létünk*, 41. (2011) 2. sz. 148–153.

KUHN

1984 KUHN, Thomas S.: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford.: Bíró Dániel. Budapest, Gondolat, 1984.

KUTROVÁTZ-LÁNG-ZEMPLÉN

2008 KUTROVÁTZ Gábor – LÁNG Benedek – ZEMPLÉN Gábor: *A tudomány határai*. Budapest, Typotex, 2008. (*Tudomány & ...*)

MULSOW

2008 MULSOW, Martin: A konstellációkutatás módszerének sajátosságairól. Ford.: Éber Márk Áron. *Passim*, 10. (2008) 1. sz. 22–43.

WEISS

2007 WEISS János: A konstellációkutatás alapvonalai. In: *Kant után szabadon. Tanulmányok a konstellációkutatás köréből*. Szerk.: WEISS János. Budapest, Áron, 2007. 7–18.